

"וכאילו עקפת עצמך מרחוק" – עריכת דין קהילתית ופרדיגמה מודעת עוני

ורדית דמרי מדר*

עריכת דין קהילתית ממוקדת עוני, היא פרקטיקה של עריכת דין המבקשת לשנות את מבנה הכוח בחברה. מאמר זה מבקש להעמיק את הדיון בעריכת דין קהילתית ממוקדת עוני, וזאת על ידי ניתוח קשרי הגומלין בינה לבין פרדיגמה מודעת עוני אשר התפתחה בעבודה סוציאלית. ניתוח זה יעניק נופך תיאורטי נוסף לעקרונות של עריכת הדין הקהילתית, שיש בו כדי לשפר את הייצוג של אוכלוסיות החיות בעוני.

במובנים רבים עורכות ועורכי דין קהילתיים ממוקדי עוני מהלכים על פי תהום, הן בניסיונם לגשר בין החוק עלי ספר לבין המציאות של אנשים החיים בעוני, והן כאשר הם נדרשים להתמודד עם מגבלות ההליך המשפטי ועם החשש מפני אדישות המערכת. עקרונות הפרדיגמה מודעת עוני מעניקים לעורכות ועורכי הדין הקהילתיים "חבל הצלה", שכן הם נותנים כלים לייצוג אוכלוסיית המתמודדים עם עוני, תוך הדגשת מקומם בחזית המאבק. "חבל הצלה" זה אינו פתרון קסמים, ישנם מכשולים ביישום הפרדיגמה. כמו למשל, החשש מפני יישום שטחי של עקרונות הפרדיגמה שעלול לסכל את התכלית כולה, וכן העומס המובנה בעבודת עורכות ועורכי הדין הקהילתיים שעלול לשתק את היכולת להוביל תהליך שיתופי ושקוף. במובן זה, המאמר כולל גם קריאה לסביבה המקצועית הרחבה של עורכות ועורכי דין קהילתיים, קליניקות משפטיות, ארגונים חברתיים, תנועות שינוי וכיוצא באלה, לכלול תהליך הכשרה ושיח על ייצוג קהילה זו. זאת על מנת לאפשר למשפט לשמש כלי מיטיב בחייהם של אנשים החיים בעוני.

* מנכ"לית כל זכות, לשעבר המנהלת המקצועית של המרכז לחינוך משפטי קליני באוניברסיטה העברית. תודתי העמוקה נתונה לפרופ' תמי הראל בן שחר, לד"ר שירן רייכנברג, למר יואב הראבן ולשופטים החיצוניים על קריאת המאמר ועל הערותיהם המועילות. אני רוצה להודות גם לפרופ' עמרי ירליין ולחברי מערכת כתב העת "מעשי משפט" על התובנות וההצעות ששיפרו מאמר זה. תודות גם לפרופ' מיכל קרומר-נבו על פיתוח הפרדיגמה שהשפיעה רבות על העבודה שלי ושל רבות אחרות ועל הזמן שהקדישה לדון איתי בהיבטים שונים שלה. תודה מיוחדת לפרופ' יובל אלבשן אשר היה המורה שלי לעריכת דין קהילתית וליווה את כניסתי לעולם זה לפני שנים רבות.

כתיבת קורות חיים / ויסלבה שימבורסקה

תרגום: רפי וייכרט¹

כתב כְּאִלוּ מְעוֹלָם לֹא דְבַרְתָּ עִם עֲצָמֶךָ וּכְאִלוּ עֲקַפְתָּ עֲצָמֶךָ מֵרְחוֹק. הִתְעַלַּם מִמְּלָכִים, חֲתוּלִים וְצַפְרִים, מִזְכָּרוֹת נוֹשְׁנוֹת, חֲבָרִים וְחִלּוּמוֹת. מִחִיר וְלֹא עָרַךְ כּוֹתֶרֶת וְלֹא תִכֵּן. מִסְפֵּר הַנְּעֻלִים וְלֹא הִיעֵד שְׁאֵלָיו הוֹלֵךְ זֶה שְׁאֵמוֹר לְהִיּוֹת אִתָּה. לְכֶךָ יֵשׁ לְצַרְפָּה תְּצֻלוּם בְּאֵזֶן גְּלוּיָהּ. רַק צוֹרְתָהּ נִלְקַחַת בְּחֶשְׁבוֹן, לֹא מִה שֶׁנִּשְׁמָע. מִה נִשְׁמָע? נִהְמַת מְכוֹנוֹת הַגּוֹרְסוֹת אֶת הַנִּיר.	מִה נְחוּץ? נְחוּץ לְכֹתֵב בְּקֶשֶׁה וּלְצַרְפָּה לֵה קוֹרוֹת חַיִּים. לְלֹא קֶשֶׁר לְאֶרֶץ הַחַיִּים עַל הַקּוֹרוֹת לְהִיּוֹת קְצָרוֹת. תְּמַצוֹת הָעֵבְדוֹת וּבְחִירָתָן הַכְּרָחִים. הִמְרַת נוֹפִים בְּכַתּוּבוֹת וְזִכְרוֹנוֹת רוֹפְפִים בְּתֵאֲרִיכִים מְקַבְּעִים. מִפֶּל הָאֶהָבּוֹת לְרֶשֶׁם אֶת הַנְּשׂוֹאִין בְּלֶבֶד. וּמִהִילָדִים רַק אֶת אֵלֶּה שְׁנוֹלְדוּ. זֶה שֶׁמְכִיר אוֹתָךְ חֹשֵׁב יוֹתֵר מִזֶּה שְׁאֵתָה מְכִיר. טִיּוּלִים רַק בְּמֵדָה וּלְחוּץ לְאֶרֶץ. הַשְׁתִּיכּוֹת לְמָה אֵךְ בְּלֹא הִלְמָה. צִיוּנִים לְשִׁבַח בְּלֹא הַנְּמוּקִים.

מבוא

לא מעט נקודות דמיון ניתן למצוא בין כתיבת "קורות חיים" על פי שירה של המשוררת הפולנייה ויסלבה שימבורסקה לבין האופן שבו מתנהל ההליך המשפטי בבתי המשפט ומחוצה להם, באופן כללי ובמיוחד עבור אוכלוסיות מודרות.

"המרת נופים בכתובת" היא למעשה מלאכה של מקצועיות, התאמת התוכן לשפה שהמעסיק מכיר ומייחס לה ערך (השכלה, ניסיון קודם, פעילות ציבורית וכו'). בדומה, גם השפה המשפטית היא שפה בפני עצמה, היא שגורה היטב בפיהם של עוה"ד,² בתי המשפט והמשפטנים. שפה זו לא רק משמרת את ההון הסימבולי של עוה"ד אלא גם מחדרת את יתרונותיה בהליך המשפטי. אותה שפה ממש היא זו אשר מקשה על הפונות והפונים לקבלת השירות המשפטי לקחת חלק אקטיבי בהליך ולעיתים אף להבין את כל משמעויותיו עבור המציאות שבה הם חיים.³ אף שעוה"ד (לרבות אלה העוסקים בזכויות אדם) משקיעים זמן רב בתרגום החוויה הפרטית של הפונים, עצם הצורך בתרגום יוצר

1 ויסלבה שימבורסקה סוף והתחלה, תרגום: רפי וייכרט, גוונים, תל אביב 6991, עמ' 44-45. המערכת מודה למתרגם על אישור הפרסום.

2 במאמר זה אני משתמשת לעיתים גם בראשי התיבות עו"ס לציון עובד/ת סוציאלי/ת ועו"ד לציון עורך/ת דין וזאת משום שהם מאפשרים התייחסות רב-מגדרית.

3 נטע זיו "מי הזיז את הגלימה שלי? – על הסגת גבול מקצוע עריכת הדין" מחקרי משפט כד 439, (2008) 450.

מצב שבו הפונים לא יוכלו לקדם את ענייניהם ללא תלות קבועה בעו"ד.⁴ יתרה מכך, "תרגום" מילולי בלבד (ללא הבנה מלאה של הצרכים והרצונות של הפונים) עלול להביא לעיוות הרצון של הפונים, באופן שעלול להותירם מוחלשים, מבובלים ומנוכרים.⁵ "ללא קשר לאורך החיים על הקורות להיות קצרות". גם מבנה ההליך המשפטי, שלביו השונים, כלליו הצורניים ואפילו כתבי הטענות יוצרים מנגנונים של הרחקה והחלשה. יתרה מכך, התהליך שבו "תמצית העובדות ובחירתן הכרחיים" במסגרת הליך משפטי מוביל לניתוק של האדם מהקונטקסט הרחב יותר שבו נוצרה העילה המשפטית או סיפור הרקע, כאשר אמת המידה היא רק הרלוונטיות לטיעון המשפטי.⁶ תהליך זה מורכב במיוחד עבור אנשים החיים בעוני, אשר מציאות חייהם מובילה להתמודדויות מורכבות, סיכונים, מגבלות ואתגרים שונים.⁷ התמודדות זו, פעמים רבות, עלולה לעמוד לשיפוט וביקורת בידי מי שמתקשה להסביר החלטות שמקבלים אנשים החיים בעוני.⁸ צמצום העובדות רק לאלה התורמות להליך המשפטי יכול לעורר קושי להסביר את "התמונה הכוללת" ועלול להעצים, לא רק את התסכול אלא גם את ה"האחרה" (othering) של הפונים,⁹ תהליך שבו עמדותיהם, תפיסותיהם והתנהגותם נתפסים כלא נורמטיביים. גם העובדה שההליך המשפטי מניח קבלת החלטות בצורה רציונלית, המבוססת על אוטונומיה ורצון חופשי, אינה תואמת לרוב את ניסיון החיים של הפונים,¹⁰ שממילא מרחב הבחירה העומד בפניהם צר במיוחד.

החוויה שבה "זה שמכיר אותך חשוב יותר מזה שאתה מכיר" מוכרת לכל איש ואישה החיים בעוני, ובמיוחד בפגישתם עם מערכת המשפט. יחסי הגומלין עם מערכת הרווחה, המערכת הבנקאית, ההתנהלות מול הבירוקרטיה הכרוכה במיציאת זכויות ומערכות היחסים

4 מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק "העצמה במשפט" העצמה במשפט 9, 35 (גיא מונדלק ומימי אייזנשטדט עורכים 2008) (להלן: "העצמה במשפט"). טיעון מהסוג אשר מדגיש את התלות בעו"ד מצריך זהירות רבה, שכן יש אוכלוסיות רבות, ולא רק אלה החיים בעוני, שתלויות בייצוג המשפטי (למשל תושבי שכונה מבוססת המבקשים להיאבק בתוכנית בינוי), ולכן יש לתמוה על ייחוס התלות רק לאלה.

5 אוסטין סארטר וסטיוארט שיינגולד "עריכת דין לשינוי חברתי ושעתוק הסמכות המקצועית" מעשי משפט א 127, 133 (איתמר מן מתרגם 2008).

6 לתיאור ההליכים המשפטיים בעניינן של "פולשות" לדירות ציבוריות ראו קלריס חרבון "השתכנות מתקנת: סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 413 (דפנה ברק-ארז, שלומית יניסקירביד, יפעת ביטון ודנה פוגץ' עורכות 2007).

7 מיכל קרומר-נבו נשים בעוני: סיפורי חיים – מגדר, כאב, התנגדות 41 (2006).

8 סנדהיל מולנייטן ואלדר שפיר מחסור: למה אנחנו לא מפסיקים לחשוב על מה שאין ואיך יוצאים מזה (אמנון כץ מתרגם 2015). הכותבים בוחנים כיצד משפיע המחסור הכלכלי על תהליך קבלת החלטות ומדוע נדמה למי שאיננו שרוי במצב זה כי החלטות אלה אינן רציונליות אף שייתכן שהיו מקבלים את אותה החלטה לו היו בנעליהם.

9 לפיתוח המונח "Othering" ביחס לאנשים החיים בעוני ראו Ruth Lister, Poverty 99-123 (2004).

10 "העצמה במשפט", לעיל ה"ש 4, בעמ' 33.

עם הרשויות, עומדים באופן קבוע לביקורת במסגרת הליכים משפטיים.¹¹ האופן שבו הפונים והפונות מוגדרים בחוות הדעת הסוציאליות, בדוחות מהבנק וחברות האשראי, דרך הפקידים בחברות המשכנות, משחק תפקיד משמעותי בהליך המשפטי, אף יותר מעדותו של האדם עצמו, כיוון שחוות הדעת והדוחות הללו נתפסים לרוב כ"ראיות אובייקטיביות" להוכחת התנהלות כלכלית נכונה, להוכחת זכאות לגמלה, לבקשה לקבל דיור ציבורי ועוד.

ההיררכיה הגלומה בכל שלביו של ההליך המשפטי, אף היא גורם מחליש. כזו היא מערכת היחסים בין הפונה לבין עוה"ד, הצדדים שמנגד (שהם לרוב שחקנים חזקים וחוזרים בבית המשפט) ובית המשפט עצמו. היררכיה זו הטרידה כותבים רבים שעסקו בעריכת דין קהילתית, והצביעו על החשש שהחלטות המתקבלות במהלך ההליך ישקפו את רצונותיהם של עוה"ד ולא את הרצונות של הלוקחות, במיוחד כאשר עוה"ד הם המומחים והמוציאים לפועל.¹²

התוצאה הסופית, ללא הסיבות או התהליך, מגולמת ב"השתייכות – למה, אך בלא ה'למה". תוצאות מוחשיות קונקרטיות, הניתנות לכימות, כמו ניצחון בהליך משפטי או סכום כסף שנפסק, נתפסות כמדד היחיד להליך המשפטי ועלולות להסתיר או לטשטש תוצאות לוואי נוספות שלו. מאפיין זה של ההליך המשפטי אינו ייחודי למדיין מוחלש או אחר, אך הוא מועצם כאשר ממדיה הנוספים של החוויה המשפטית נתפסים כבלתי-רלוונטיים.¹³

היררכיה זו משמרת גם את הפסיביות של הפונים. קולם אינו נשמע; סיפור חייהם המלא, בוודאי באופן שהם חוו אותו, אינו בא לידי ביטוי; השפה אינה שפתם; ולעיתים קרובות הם אינם שותפים לתהליך קבלת ההחלטות, בוודאי לא באופן מלא או באופן שמאפשר להם לשקול ולהעריך את האפשרויות השונות הפתוחות בפניהם. משום כך, אין זה פלא שפעמים כה רבות מרגישים הפונים כאילו מערכת המשפט, על חלקיה השונים, הותירה אותם מאחור, וכל שנשמע הוא "נהמת מכונות הגורסות את הנייר". עריכת דין קהילתית ממוקדת עוני, היא פרקטיקה של עריכת דין (לרוב בסקטור הפרטי-חברתי)¹⁴ המבקשת לשנות את מבנה הכוח בחברה.¹⁵ מאמר זה מבקש להעמיק

11 להרחבה על ההתמודדות של אנשים החיים בעוני עם מערכות המנהל הציבורי ראו איל פלג אתגר העוני של המשפט המינהלי (2013).

12 "העצמה במשפט", לעיל ה"ש 4, בעמ' 35.

13 שמואל בכר "אמפתיה ואושר: עיון מחודש ביעדי החינוך המשפטי – הקליני" המשפט 17, 27 (2017).

14 להבחנה פחות דיכוטומית בין הסקטור הפרטי לציבורי בעריכת דין לטובת אוכלוסיות החיות בעוני ראו יעל כהן רימר "עריכת דין מודעת עוני: עורכי דין חברתיים, עורכי דין פורטיים, והסיוע המשפטי בישראל" מעשי משפט יד 111 (2023).

15 לסקירה היסטורית של התפתחות עריכת הדין לשינוי חברתי בישראל ובעולם, ושל מקומה של עריכת הדין הקהילתית במסגרתו ראו DEREK DENCKLA (2000) LAWYERING: THEORY AND PRACTICE; MATTHEW DILLER, COMMUNITY & NTC זוי "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" מעשי משפט א 19 (2008) (להלן: זוי 2008).

את הדיון בעריכת דין קהילתית ממוקדת עוני, וזאת מתוך קשרי הגומלין בינה לבין פרדיגמה מודעת עוני אשר התפתחה בעבודה סוציאלית. ניתוח קשרי הגומלין יעניק עומק תיאורטי נוסף לעקרונות של עריכת דין קהילתית, ישפר את הייצוג של אוכלוסיות החיות בעוני, יעניק כלים לפתרון דילמות הנוגעות לעריכת דין קהילתית ממוקדת עוני ויאפשר לפתח מערך של ”ידע” הנדרש עבור עוה”ד הקהילתיים ממוקדי העוני.

הפרק הראשון של המאמר יעסוק בתפיסות היסוד של עריכת דין קהילתית ממוקדת עוני וזאת בהשוואה לפרדיגמה מודעת עוני שפיתחה פרופ’ מיכל קרומר-נבו,¹⁶ פרדיגמה אשר הפכה למודל מוביל לעבודתם של עו”ס במחלקות לשירותים חברתיים.

הפרק השני יתמקד בעיקרון השני של הפרדיגמה, ”ידע מתוך קרבה”, המבקש לתת מקום משמעותי לידע של אנשים החיים בעוני וזאת לצד דיון בעקרונות הפרקטיים של הכשרה ורפלקציה. פרק זה יעשה שימוש בדוגמה של המאבק המשפטי שהובילו נשים הזכאיות לקצבת מזונות, לקבל גם זכות לדיור ציבורי, תוך התמקדות באופן שבו ”הידע” וההבנה שלהן את מציאות חייהן מצד אחד, ואת האפשרויות הגלומות בהליך המשפטי מצד שני, השפיעו על עיצוב ההליך.

א. על עריכת דין קהילתית ממוקדת עוני ופרדיגמה מודעת עוני

סקירת הספרות העוסקת בתחום עריכת דין קהילתית מלמדת על טווח רחב מאוד של הגדרות ועקרונות לעיסוק זה. ככל הנראה, הדבר נובע מכך שרבים מהכותבים בתחום עוסקים בשדה זה ומתארים אותו מתוך עולמם וניסיונם הייחודי,¹⁷ תוך שכתבתם מושפעת מההיסטוריה האישית שלהם ושל הקהילה המקומית שאיתה עבדו.¹⁸ משכך, אין זה מפתיע כי נמצאו תפיסות מגוונות ושונות רבה מאוד בין הכותבים בנוגע לעקרונות היסוד של עריכת דין קהילתית. הפרק מבקש לחלץ מכתובה זו כמה עקרונות מרכזיים לעריכת דין קהילתית ולאתר את המכנה המשותף לעקרונות אלה ולפרדיגמה מודעת עוני.

16 KRUMER-NEVO, RADICAL HOPE: POVERTY-AWARE PRACTICE FOR SOCIAL WORK 15-44 (2020) MICHAL (להלן: RADICAL HOPE).

17 יובל אלבשן ”ברק אובמה, עורך דין קהילתי” מעשׂי משפט ב 203 (2009) (להלן: אלבשן 2009); Charles Elsesser, *Community Lawyering – The Role of Lawyers in the Social Justice Movement*, 14 LOY. J. PUB. INT. L. 375, 376 (2013); Michael Diamond, *Community Lawyering: Introductory Thoughts on Theory and Practice*, 22 GEO. J. ON POVERTY L. & POL’Y 395, 395 (2015); Lucie E. White, *To Learn and Teach: Lessons from Driefontein on Lawyering and Power*, WIS. L. REV. 699 (1988); Michael Diamond, *Community Lawyering: Revisiting the Old Neighborhood*, 32 COLUM. HUM. RTS. L. REV. 67, 74-75 (2000); William P. Quigley, *Reflections of Community Organizers Lawyering for Empowerment of Community Organizations*, 21 OHIO N.U.L. REV. 455 (1994).

18 Elsesser, לעיל ה”ש 17, בעמ’ 376.

פרדיגמה מודעת עוני (Poverty-Aware Practice – PAP)

פרדיגמה מודעת עוני (PAP) היא גישה שפיתחה החוקרת מיכל קרומר-נבו, גישה המהווה מסגרת שלמה וסדורה של הנחות יסוד תיאורטיות לצד עמדות ערכיות אשר מעצבות את השדה המעשי ומשפיעות עליו.¹⁹ הפרדיגמה זכתה לתהודה רבה, הן מבחינה רעיונית והן מבחינה מעשית, ובשנת 2016, לאחר סיומו של פיילוט מוצלח של הפרדיגמה במסגרת תוכנית מפ"ה (משפחות פוגשות הזדמנות),²⁰ אימץ משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים את הפרדיגמה כשיטת עבודה מרכזית בלשכות לשירותים חברתיים.

הפרדיגמה מספקת נקודת מבט שונה מן המקובל ביחס לאנשים החיים בעוני. בניגוד לתפיסות המדגישות את הממד האינדיבידואלי של האדם העני, הפרדיגמה מצביעה על ההקשרים החברתיים שבמסגרתם חי אדם בעוני ונאבק בו. הפרדיגמה מבקשת להתייחס אל העוני כאל הפרת זכויות אדם ומדגישה כי כל ידע על אודות המציאות של אנשים החיים בעוני הוא חלקי ותוצר של מיקום והבנייה חברתית. גישה זו מדגישה את הידע הייחודי של משפחות ויחידים, ואת הקרבה בין אנשים החיים בעוני לבין הגורמים המקצועיים כדרך להכיר ולהבין את מציאות חייהם של הראשונים. הפרדיגמה מבקשת לשלב בין חלוקה מחדש לבין מאבק בדימוי של אנשים החיים בעוני, שיתופם בתהליכים הנוגעים לחייהם ופיתוח מאבק המבוסס על סולידריות ושותפות.²¹ הפרדיגמה מציעה להגשים כל זאת על ידי פיתוח של ארגון כלים ייחודי הכולל עבודה פרטנית, עבודת מיצוי זכויות, סל מענים גמיש ופרקטיקת מדיניות.²²

מחקרי הערכה עצמאיים, שבוצעו במהלך תוכנית מפ"ה שהוזכרה לעיל, מלמדים כי התוכנית הובילה להישגים משמעותיים לאחר שנבנו מערכות יחסים מיטיבות עם יחידים ומשפחות שעד כה דחו את סיוע מערכות הרווחה; מצבם הכלכלי השתפר באמצעות הסיוע האקטיבי במיצוי זכויות וסל מענים גמיש; וניכר שיפור גם בהיבטים של תחושות אישיות ומערכות היחסים המשפחתיות. אתגר מרכזי בהפעלת התוכנית כרוך בבחינת השפעתה לטווח רחוק וכפרט בשאלה אם היא שיפרה את המוביליות החברתית של הדור הבא.²³

19 מיכל קרומר-נבו "עבודה סוציאלית מודעת עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות החיות בעוני" חברה ורווחה לה(3) 301 (2015) (להלן: "עבודה סוציאלית מודעת עוני").

20 מפ"ה (משפחות פוגשות הזדמנות) היא תוכנית חדשנית לטיפול במשפחות החיות בעוני אשר מתבססת על עבודה סוציאלית מודעת עוני, לפירוש על הפרדיגמה ועל התוכנית ראו מיכל קרומר-נבו, איילה מאיר ונורית וייסברג נקש "עבודה סוציאלית מודעת עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014-2018" ביטחון סוציאלי 106 (2019) (להלן: "הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים").

21 Radical Hope, לעיל ה"ש 16, בעמ' 15-44.

22 "עבודה סוציאלית מודעת עוני", לעיל ה"ש 19, בעמ' 307; Yael Cohen-Rimer, *Participation in Welfare Legislation—A Poverty-Aware Paradigm*, 17(1) REGULATION & GOVERNANCE 83, (2022) 86-87.

23 "הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 25.

לפרדיגמה ארבעה עקרונות יסוד: עוני כהפרה של זכויות אדם; פיתוח ידע מתוך קרבה; סולידריות עם משתמשי השירות; ועיקרון מעשי הכולל מערך של פרקטיקות.²⁴ על אף ההפרדה הדיכוטומית בין עקרונות אלה, מדובר בגישה הוליסטית שכל מרכיביה משלימים אחד את השני. ארון בעקרונות אלה כסדרם.

עוני כהפרה של זכויות אדם: הפרדיגמה רואה בעוני תופעה רחבת היקף שאינה נשענת על מדדים כמותיים בלבד. כך, עוני הוא ביטוי למחסור חומרי, אך גם למחסור בהון חברתי, כמו קשרים חברתיים הנובעים מהשתייכות לארגונים ולמוסדות חברתיים ופוליטיים, ומחסור בהון סימבולי, כמו יוקרה ומוניטין שמביאים ליחס חיובי ולא סטריאוטיפי מצד החברה.²⁵

התייחסות אל עוני כהפרת זכותו של אדם ממקמת אותו במישור המחייב להבחין במבנים חברתיים, כלכליים ומשפטיים המובילים להפרת הזכות, ולא רק בתכונותיו האישיות, הרגליו וכו' של הפרט.²⁶ במילים אחרות, הפרדיגמה מתייחסת לעוני כאל מציאות שניתן למנוע ותוצר (לא בלעדי) גם של מדיניות חברתית-כלכלית.

"ידע מתוך קרבה": עיקרון זה מתייחס לתיאור המציאות כתוצר של הבנייה חברתית מתוך מערכות יחסים ואינטראקציות אנושיות.²⁷ העיקרון "ידע מתוך קרבה" מבקש לתת מקום ראוי, חשוב ומרכזי לידע של א.נשים החיים בעוני וזאת מתוך הבנה שהידע המקצועי הוא חלקי ומושפע מהמיקום החברתי של איש המקצוע. ידע כזה, לדידה של קרומר-נבו, יכול להתפתח רק במצב של קרבה והבנה עמוקה של מציאות חייהם של א.נשים החיים בעוני.²⁸ בעיקרון זה יתמקד הפרק הבא.

עקרון הסולידריות: עיקרון זה מבקש מהעו"ס לפתח סולידריות הכוללת התייחסות לציידים של משתמשי השירותים במאבקם בעוני.²⁹ עיקרון זה מבטא עמדה המדגישה אתיקה של שותפות ומעורבות כדי להיאבק יחד בכל ממדיו של העוני. על פי קרומר-נבו, זוהי בחירה מוסרית הנובעת מהעמדה הרואה בעוני הפרת זכותו של אדם ועולה בקנה אחד עם העיקרון של "ידע מתוך קרבה", המאפשר לזהות את אופני ההתנגדות לעוני ולהתייבב לצד הנאבקים.³⁰

עיקרון מעשי – מערך של פרקטיקות: העיקרון המעשי בעצם חותר תחת ההבחנה המקובלת בעבודה סוציאלית בין טיפול פרטני, הממוקד בטיפול בפרטים ובמשפחות, לבין טיפול קהילתי הממוקד בסיוע לקהילה או בקידום מדיניות. הפרקטיקה מורכבת הן מפעולות להגדלת הכנסתם של א.נשים החיים בעוני, דרך מערך שלם של מיצוי זכויות ושל מענים גמיש, והן מפרקטיקת מדיניות המכוונת לשינוי רוחבי, למתן הכרה

24 RADICAL HOPE, לעיל ה"ש 16, בעמ' 15-38.

25 שם, בעמ' 32; "הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 11.

26 RADICAL HOPE, לעיל ה"ש 16, בעמ' 30-32.

27 שם.

28 "הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 11.

29 שם; RADICAL HOPE לעיל ה"ש 16, בעמ' 35.

30 "עבודה סוציאלית מודעת עוני", לעיל ה"ש 19, בעמ' 301, 313.

וחלוקה מחדש.³¹ עיקרון זה מחדד גם את תהליך ההכשרה של העו"ס כדרך להגשמת עקרונות הפרדיגמה והוא כולל את הבנת מושג העוני, הבנה של המציאות וחוויות החיים של הפונים, לרבות הכשלים והאתגרים בעבודה משותפת, והבנת ההשפעה של הדרה וטראומה.³² הפרקטיקה ממשיכה וכוללת תחומי ידע מרכזיים נוספים המתמקדים בהיכטים טיפוליים, כמו הבנה של מצבי סיכון אצל ילדים, יכולת להעריכם ולפעול בנוגע להם, יכולת ליצור יחסים טיפוליים ועוד. לצד תחומים אלה כוללת ההכשרה גם העמקה בגישות ביקורתיות על עוני וחייהם של א.נשים החיים בעוני, אשר מבקשות לערער על הנחות יסוד מקובלות כמו אחריות אישית, תלות, בחירה אישית ושינוי חברתי.³³ המשך הפרק יחליף מהספרות העוסקת בעריכת דין קהילתית ממוקדת עוני כמה עקרונות יסוד משותפים ויבחן את יחסי הגומלין בינם לבין הפרדיגמה, תוך שהפרדיגמה מסייעת לחדד היבטים שונים, לפרק מורכבויות ולהציע פתרונות לדילמות קונקרטיות.

היחס בין עריכת דין קהילתית לפרדיגמה מודעת עוני

עריכת דין קהילתית היא פרקטיקת ייצוג הממוקדת בקשיים של קהילות ומבקשת לשנות את מבנה הכוח החברתי-כלכלי, תוך הגדלת כוחה של הקהילה והפרטים החיים בה. מאמר זה יתמקד בעריכת דין קהילתית, הפועלת בקרב קהילות וא.נשים החיים בעוני. בטרם אדון בעקרונותיה של עריכת הדין הקהילתית, אוסיף שתי הערות מקדימות על היחס בינה לבין פרדיגמה מודעת עוני:

ראשית, נקודת המוצא של הפרדיגמה שלפיה עוני הוא פגיעה בזכות אדם וככזאת היא מחייבת מאבק, ממצבת את מקצוע העבודה הסוציאלית באופן ההולם את האתוס המקצועי שלו כמקצוע מבוסס עשייה בעל מחויבות ארוכת טווח למאבק בעוני, ובהתאם שואף לצדק חברתי.³⁴ כך, על אף ההבדלים בין הדיסציפלינות שקצרה היריעה מלסקור אותם במאמר זה, אציין כי כבר קיימת ספרות עשירה המצביעה על החובה של המשפט והחינוך המשפטי לקדם גם ערכים של צדק חברתי וזאת לנוכח היות המשפט משאב ציבורי, לנוכח השפעתו הרחבה על גורמים שאינם צד למשפט, לנוכח הקשר ההדוק בינו לבין הכרעות ערכיות ומוסריות ועוד.³⁵ ברי כי דרישה זו של מחויבות למאבק

31 "הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 11.

32 שם, בעמ' 19.

33 שם; ראו גם חלוקה של תחומי הידע לארבעה היבטים הקשורים זה לזה במאמר של חוקרי עבודה סוציאלית מבלגיה וישראל: G. Roets, L. Van Beveren, Y. Saar-Heiman, H. Degerickx, C. Vandekinderen, M. Krumer-Nevo, K. Rutten & R. Roose, *Developing a Poverty-Aware Pedagogy: From Paradigm to Reflexive Practice in Post-Academic Social Work Education*, 50(5) THE BRITISH JOURNAL OF SOCIAL WORK 1495, 1495-1512 (2020).

34 שם, בעמ' 1499.

35 נטע זיו "מה בין עריכת דין, צדק חברתי ולימודי משפטים" עלי משפט א 253 (2000) (להלן: זיו 2000); יובל אלבשן "בעקבות תבוסת הרוח באושוויץ: מהוראת המשפט לחינוך לצדק" עלי משפט ד 35 (2005); Jane Aiken & Stephen Wizner, *Law as Social Work*, 11 WASH. U. J.L. & POL'Y (2003) 63, 63 (2003).

בעוני מקבלת משנה תוקף כאשר לב העיסוק הוא בא. גשים החיים בעוני ובאוכלוסיות מוחלשות ומודרות.³⁶ משכך, לעריכת דין קהילתית ולפרדיגמה יש שאיפה משותפת. שנית, חלק בלתי נפרד מהפרדיגמה כולל פרקטיקה לשינוי מדיניות. העמדה הביקורתית של הפרדיגמה מבקשת לקדם שינוי גם ברמת המדיניות הציבורית כך שהיא תאפשר חיים המבוססים על ערכים של שוויון, הכללה, השתתפות, סולידריות וצדק חברתי. אם כן, על העובדים והעובדות הסוציאליים להיות מסוגלים לזהות חסמים, מגבלות וקשיים ולפעול להסירם.³⁷ עם זאת שירותי עבודה סוציאלית ממומנים ברובם ומפוקחים, ישירות או בעקיפין, על ידי המדינה, מה שהביא להתרחקות הולכת וגדלה מהאפשרות לקדם שינוי חברתי, אפשרות שהופנתה לשוליים.³⁸ לעניין זה, החשש הוא גם אישי של העובדים והעובדות הסוציאליים מפני איום על המערכת המעסיקה אותם, אך גם של המערכת עצמה מפני חריגה מגבולות המותר. לא בכדי מהווה הנושא את אחד האתגרים המשמעותיים של הפרדיגמה. במובן זה מקצוע עריכת הדין החברתית (בוודאי זה המתנהל מחוץ למגזר הציבורי) נהנה ממיקום בזירה שאינה כפופה לשלטון ובאופן שמאפשר לו לעסוק בעניינים השנויים במחלוקת וזאת מתוקף תפקידו זה בדיוק.³⁹ להלן אעמוד על חלק מעקרונות היסוד עריכת דין קהילתית.

שני הצירים של עריכת דין קהילתית

עריכת דין ממוקדת עוני נעה בין שתי גישות: הראשונה מדגישה את עקרון הנגישות לצדק והשנייה מדגישה קידום של שינוי חברתי.⁴⁰ בעוד הגישה הראשונה נשענת על ההבנה כי חברה דמוקרטית וחופשית צריכה להתבסס על העיקרון שלכל אחד/ת תהיה נגישות שווה למשפט ולמנהל,⁴¹ הגישה השנייה ממוקדת בניסיון לשנות את חלוקת הכוח החברתי. בהקשר של עוני, על פי הגישה השנייה, עו"ד קהילתיים פועלים על מנת לצמצם את ממדיו של העוני ואת הפגיעה הנגרמת כתוצאה ממנו. מבחינה היסטורית, הגישה השנייה התפתחה לאחר שהתברר כי אין די בגישה הראשונה כדי לקדם שוויון או לשנות את מצבה של האוכלוסייה.⁴² ביחס לשתי גישות אלה, עריכת דין קהילתית ממוקדת עוני, בדומה לפרדיגמה מודעת עוני, עוסקת למעשה בשני קווים מקבילים. האחד מבקש להפוך את חוויית הייצוג לחוויה משמעותית וחיובית בחייהם של הפונים והפונות, תוך פיתוח שיטות עבודה ייחודיות,⁴³ והשני רואה בעריכת דין קהילתית

36 Law as Social Work, שם, בעמ' 74.

37 "הנהגת הפרדיגמה במחלוקת לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 35.

38 RADICAL HOPE, לעיל ה"ש 16, בעמ' 203-210.

39 זיו 2008, לעיל ה"ש 15, בעמ' 26.

40 DILLER & DENCKLA, לעיל ה"ש 15, בעמ' 9.

41 שם; זיו 2000, לעיל ה"ש 35, בעמ' 256-255.

42 DILLER & DENCKLA, לעיל ה"ש 15, בעמ' 9.

43 אלבשן 2009, לעיל ה"ש 17.

פרקטיקה המבקשת לשנות את מבנה הכוח ולקדם עקרונות של צדק חלוקתי,⁴⁴ זאת תוך סולידריות עם קבוצות הנאבקות לשנות את הסטטוס קוו⁴⁵ ומתוך בניית יכולת למצוא פתרון לבעיות משותפות.⁴⁶

הגדרת “הקהילה” בעריכת דין קהילתית

אחת מהסוגיות המרכזיות של עריכת דין קהילתית ממוקדת עוני היא הגדרת הקהילה הרלוונטית עבור עוה”ד הקהילתיים. ביחס לשאלה זו נדמה כי קיימים הבדלים משמעותיים בין חוקרים בתחום: חלקם מדגישים את המאפיין הגיאוגרפי של הקהילה, וחלקם מדגישים נסיבות לאומיות או אתניות.⁴⁷ הגדרה רחבה יותר בהקשר של עוני רואה ב”קהילה” יחידים ומשפחות המתמודדים עם מחסור דומה, ומתייחסת גם למאמצים, למגבלות ולסיכונים שהם חווים כתוצאה מהתמודדות עם מחסור זה.⁴⁸ כך או כך, נדמה שברור כיום שלא ניתן להגדיר את גבולותיה של אף קהילה באופן ברור והרמטי, ויתרה מכך, יחידים ומשפחות משתייכים לקהילות וקבוצות זהות רבות. במובן זה א.נשים יכולים להיות חברים ביותר מקהילה אחת, בעיקר כאשר קהילה אינה ישות סטטית אלא דינמית.⁴⁹ במיוחד נכונים הדברים כאשר עסקינן בא.נשים החיים בעוני, אשר משתייכים לרוב לקבוצות חברתיות הסובלות מהדרה על רקע לאום, מגדר, מוצא אתני ועוד.

הבנה זו מתחדדת בעיון באופן שבו הפרדיגמה מגדירה עוני, כתופעה מרובת פנים של הצטלבויות מיקומי שוליים.⁵⁰ תופעה זו מבקשת לתאר מצב שבו יש חפיפה בין כמה גורמים ה”תורמים” לשוליות של קבוצה. במציאות מורכבת זו כל אחד מהגורמים מחזק את האחרים ומעצים את השוליות של הקהילה ואת המגבלות והחסמים העומדים בפניה. לפיכך אני מציעה לאמץ את המונח “קהילה” כמונח רחב עם גבולות עמומים ולא הרמטיים, אשר מאפשר לזהות קבוצה של א.נשים המחוברים יחד על ידי אינטרסים משותפים וניסיון חיים משותף.⁵¹ הגדרה רחבה זו אינה מאפשרת “לחמוק” מממדים אחרים והכרחיים של עבודתם של העו”ס הקהילתיים, ובמיוחד זו המדגישה את נגישותם וקרבתם באופן פיזי, לשוני, תרבותי וחברתי לתושבים בשכונה או בקהילה שבה הם

44 זיו 2008, לעיל ה”ש 15, בעמ’ 24.

45 Monika Batra Kashyap, *Rebellious Reflection: Supporting Community Lawyering Practice*, 43 N.Y.U. REV. L. & SOC. CHANGE 403, 407-408 (2019).

46 Karen Tokarz, Nancy L. Cook, Susan Brooks & Brenda Bratton Blom, *Conversations on “Community Lawyering”: The Newest (Oldest) Wave in Clinical Legal Education*, 28 WASH. U. J.L. & POL’Y 359, 362 (2008).

47 Diamond 2015, לעיל ה”ש 17, בעמ’ 396.

48 DILLER & DENCKLA, לעיל ה”ש 15, בעמ’ 68.

49 ע”א 8956/17 מנסור נ’ המועצה המקומית כוכב יאיר-צור יגאל, פס’ 68 (נבו 14.1.2021).

50 RADICAL HOPE, לעיל ה”ש 16, בעמ’ 34.

51 *The Newest (Oldest) Wave*, לעיל ה”ש 46, בעמ’ 367.

עובדים.⁵² כך למשל, ייצוג של אם חד-הורית⁵³ המתגוררת בשכונת נווה יעקב בירושלים שהגיעה למוקד הסיוע המשפטי הממוקם שם, עשוי לשקף מאבק של אימהות חד-הוריות החיות בעוני במקומות אחרים בארץ, ואלה יהיו הקהילה הרלוונטית, בהקשר של עריכת דין קהילתית למאבק זה.

סולידריות: עורכי הדין כשותפים למאבק של הקהילה והקבוצה

נדמה כי העיקרון השלישי של הפרדיגמה, עקרון ה"סולידריות", קשור בטבורו ממש לעריכת דין קהילתית ובמיוחד לזרם של "עריכת דין מורדת" (rebellious lawyering), המבקשת להכיר בכך שהמשפט לא מצליח לספק הגנה ראויה על האינטרסים של אנשים החיים בעוני. על פי גישה זו, עוה"ד מבקשים בו בזמן לעשות שימוש בכלי המשפטי אך באופן אשר משקף את נקודת המבט של הקהילה ולא של הממסד, ובעיקר תוך כדי עבודה עם קהילות וקבוצות כשווה בין שווים.⁵⁴

במובן זה, נדרשים עורכי הדין שלא להשמיע את קולם אלא לשמש ככלי המגביר את קולם של אנשים החיים בעוני.⁵⁵ כך, עו"ד קהילתיים פועלים עם, ולא עבור, הפונים והקהילות. הם מזהים את הדפוסים המסורתיים של יחסי עו"ד-לקוח המחלישים את הלקוחות (לניתוח דפוסים אלה ראו במבוא למאמר זה), ומבקשים לכוון מערכת יחסים שיתופית יותר, שבה עוה"ד והלקוחות משתפים ידע וכוח.⁵⁶ פרקטיקה זו מתמקדת ביכולת של הקבוצה לחולל את השינוי והמאבק של עצמה,⁵⁷ ודורשת מעוה"ד לא רק צניעות, אלא גם ריסון עצמי שלא להוביל את המאבק בהתאם לתפיסה שלו/ה. לפי גישה זו, המשפט הוא אחת מהאסטרטגיות האפשריות ולא המטרה עצמה,⁵⁸ והוא רלוונטי רק כאשר הוא בעל ערך לפתרון הבעיה.⁵⁹ נדמה כי אין מחלוקת שתפקידם של עוה"ד הקהילתיים הוא לבנות את היכולת של הקהילה והקבוצה ולא את המוניטין שלהם עצמם.⁶⁰ הציפייה היא לא רק שעורכי הדין יביעו סולידריות עם הקבוצה ומטרותיה, אלא שיפעלו לקידום המאבק גם על ידי מסגרות לבר-משפטיות. שני עקרונות מרכזיים חוזרים בהקשר זה: עקרון "השיתוף" ועקרון "ההקשבה", המחייבים את עו"ד להעמיד

52 אלבשן 2009, לעיל ה"ש 17, בעמ' 204. הרחבה על ממד זה של נגישות.

53 הכוונה היא לנשים עצמאיות על פי חוק סיוע למשפחות שבראשן הורה עצמאי, התשנ"ב-1992. במאמר זה הן יכוננו "אימהות חד-הוריות" כיוון שכך נשים שעבדתי איתן העדיפו לכנות את עצמן.

54 GERALD P. LOPEZ, REBELLIOUS LAWYERING: ONE CHICANO'S VISION OF PROGRESSIVE LAW PRACTICE (1992). היום נדמה שהארגון המרכזי בישראל המבקש ליישם את עקרונות הזרם הזה הוא "שוברות קירות", ארגון שייסדו ספיר סלוצקר עמרן וכרמן אלמקייס.

55 "הנהגת הפרדיגמה במחלוקת לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 11; Quigley, לעיל ה"ש 17, בעמ' 464-473.

56 Kashyap, לעיל ה"ש 45.

57 White, לעיל ה"ש 17, בעמ' 742; DILLER & DENCKLA, לעיל ה"ש 15, בעמ' 35.

58 Quigley, לעיל ה"ש 17, בעמ' 457-455.

59 White, לעיל ה"ש 17, בעמ' 742.

60 Quigley, לעיל ה"ש 17, בעמ' 474; Diamond 2015, לעיל ה"ש 17, בעמ' 397.

את הקהילה במרכז המאבק או התיק המשפטי, להוביל ולהכתיב את הקצב, תוך דיאלוג כן ושקוף ובזרימת מידע מלאה.⁶¹ המקום המרכזי של עקרון הסולידריות בפרדיגמה מחדד עוד יותר את חשיבותו לעריכת דין קהילתית במיוחד נוכח העובדה שעורכי הדין אינם כבולים לעבודה מתוך הממסד.

עיקרון מעשי: עבודה תוך שיתופי פעולה

כאמור, עריכת דין קהילתית נעה בין שני צירים, הסיוע ליחידים והנגשת המשפט, לצד המאבק הרחב לשינוי המציאות. לצד אלה, ברי כי שינוי מבנה הכוח החברתי-כלכלי לא יכול להיעשות רק באמצעות מערכת המשפט. נהפוך הוא, מערכת המשפט עשויה לעיתים להוות אבן נגף בפני השינוי. לכן, על עו"ד קהילתיים לפתח צניעות ביחס ליכולותיהם והם נדרשים להרחיב את דרכי הפעולה שלהם דרך שיתופי פעולה חוצי-מקצועות אשר מאפשרים לקהילה לקבל שירותים הוליסטיים.⁶² כמו כן, עליהם לקדם את הציר של שינוי מדיניות, בין ככלים משפטיים כמו חקיקה ועבודה מול דרג הפקידות ובין ככלים של אקטיביזם כמו הפגנות, לובינג, הסברה ועוד.

אף שיש מכנה משותף מסוים בין הכלים המעשיים של הפרדיגמה לבין עריכת דין קהילתית, ובוודאי בהקשר של מיצוי זכויות ופרקטיקת מדיניות, אין מטרת המאמר לטשטש את ההבחנה בין עבודה סוציאלית לבין עריכת דין המבוססת על פרקטיקה מודעת עוני, אלא לפתח את ההבנה שלנו באשר לתפקידם של עו"ד קהילתיים. עוה"ד קהילתיים נדרשים להבנה מסוימת של כלים טיפוליים, אולם בהקשרים אלה חיונית העבודה בשיתוף פעולה עם גורמים נוספים שכבר אוזכרו לעיל.

עריכת דין קהילתית וליטיגציה

אחת הסוגיות המורכבות בעריכת דין קהילתית היא המקום של הליטיגציה במערך המעשי של עוה"ד הקהילתיים. ככלל, עריכת דין קהילתית נוקטת עמדה "חשדנית" כלפי הליטיגציה, בין היתר משום שבית המשפט, לעיתים קרובות, מוגבל ביכולתו לחולל שינוי של ממש במבנה הכוח;⁶³ משום שהליטיגציה מעמידה את עורכי הדין ואת הידע שלהם במרכז ולא את התובנות של חברי הקהילה לגבי החיים שלהם עצמם;⁶⁴ וכן משום שהליטיגציה עלולה להפוך את עורכי הדין למוקד של המאבק במקום את הקבוצה.⁶⁵ יתרה מכך, המשפט עצמו משמר את מבני הכוח החברתיים ולכן, על פי הזרם של "עריכת דין מורדת" (rebellious lawyering), תפקידם של עורכי הדין יהיה לאתגר את

61 אלבשן 2009, לעיל ה"ש 17, בעמ' 206. מדובר בשני עקרונות מובילים של עריכת הדין הקהילתית.

62 Louise G. Trubek, *Reinvigorating Poverty Law Practice: Sites, Skills and Collaborations*, 25 *FORDHAM URB. L.J.* 801, 807 (1998).

63 זיו 2008, לעיל ה"ש 15, בעמ' 24.

64 DILLER & DENCKLA, לעיל ה"ש 15, בעמ' 17.

65 Quigley, לעיל ה"ש 17, בעמ' 457-455.

גבולות המשפט.⁶⁶ בשל כל אלה, עריכת הדין הקהילתית ביקשה להתרחק מהפרקטיקה העוסקת ב"מקרה מבחן" וליטיגציה עקרונית כפרקטיקה מרכזית. האם משמעות הדבר היא כי עריכת דין קהילתית כלל לא צריכה לעסוק בליטיגציה?⁶⁷ מובן שלא. כפי שמדגישה הפרדיגמה מודעת העוני, יש להקפיד על סל מענים גמיש ומגוון, לרבות מענים חומריים. סיוע זה מבטא גם היכרות וקרבה למציאות של א.נשים החיים בעוני, ואילו התעלמות מצורך זה מעוררת ניכור ופוגעת ביחסי האמון.⁶⁸ באופן דומה, בהקשר של עריכת דין קהילתית, התעלמות מהיתרונות שכלי הליטיגציה יכול להוביל אליהם, בוודאי במקרים שאין דרך לפתור את הבעיה באופן אחר, עלולה להוביל את עוה"ד לפתח אדישות וניכור לסבל של היחיד ולפגוע במאבק עצמו, אם משום אובדן האמון של הקהילה ואם משום צמצום ארגו הכלים האפשרי. בהינתן כל זאת מקובלת עליי הגדרתה של אלן המלי אשר רואה בעריכת דין קהילתית כטווח רחב של פעילות משפטית המיועדת לרתום את הידע והמיומנות המשפטית כדי לתמוך בפעילות של הקהילה ובמטרה להחזיר לה כוח.⁶⁹

ב. "ידע מתוך קרבה"

ואכן, "מה נחווין?" אחת השאלות המרכזיות בפרדיגמה מודעת עוני ובעריכת דין קהילתית היא מהו הידע הרלוונטי עבור אנשי המקצוע? מה הם צריכים לדעת? פרק זה יתמקד בעיקרון המדגיש את ה"ידע מתוך קרבה" וזאת לצד שרטוט תחומי הידע הרלוונטיים עבור עוה"ד הקהילתיים והמקום הייחודי שיש להכרה (recognition) במציאות חייהם של א.נשים החיים בעוני בתוך אלה. לפי קרומר-נבו, הכרה זו כוללת שלושה מרכיבים חיוניים שונים: צרכים וידע, הכאב שגורם העוני, והדרכים שבהן א.נשים אלה מתנגדים לעוני.⁷⁰

לדידי, מדובר בסוגיית מפתח הכרחית, לא רק להבנת ההוליסטיות של הפרדיגמה, אלא גם ליישומה באופן אשר יכול לאפשר לעוה"ד לחמוק מהמכשולים אשר מציב השימוש בכלי המשפטי, כמו ניכור, היעדר שליטה בתהליך, עיוות של רצון הפונה ועוד (כפי שבאו לידי ביטוי בהרחבה במבוא).

עורכי הדין הקהילתיים נדרשים להבין לעומק את מציאות חייהם המורכבת של א.נשים החיים בעוני לרבות נקודת מבטם, הפתרונות והאפשרויות העומדות בפניהם וזאת מכמה סיבות הכרוכות ושלובות זו בזו. ראשית, כדי להפוך את הייצוג לחוויה חיובית ומחזקת ולא מחלישה, תוך הבטחה כי לא תשוחזר עם עוה"ד מערכת היחסים של הפונים והקהילה עם רשויות המדינה ונותני שירותים מטעמה. שנית, הבנה זו מאפשרת לזהות את המאבק הרחב של הקהילה מתוך המציאות של א.נשים החיים בעוני, ולא

66 זיו 2008, לעיל ה"ש 15, בעמ' 24; Lopez, לעיל ה"ש 54.

67 Diller & Denckla, לעיל ה"ש 15, בעמ' 20.

68 אלבשן 2009, לעיל ה"ש 17, בבעמ' 204.

69 Elsesser, לעיל ה"ש 17, בעמ' 367.

70 Radical Hope, לעיל ה"ש 16, בעמ' 91-92.

מתוך עולמם של עורכי הדין, וכך מבטיחה כי הפתרונות יהיו בעלי משמעות בחייה של הקהילה. שלישית, הבנה זו מגדילה את ההזדהות של עוה"ד עם הפונים והקהילה, היא מייצרת סולידריות, ולטעמי אף מגדילה את סיכויי ההצלחה, כי המאבק בסופו של דבר יקדם את האינטרסים של הפונים או הקהילה.

בפסק הדין בעניין **דברה אלבו** משנת 2019, בפתיחה אשר אינה אופיינית לפסק דין, ביקשה השופטת מיכל אגמון-גונן לקשור בין החוויות האישיות – מציאות החיים של דברה – לבין הניתוח והתוצאה המשפטית, במקרה זה, שינוי בדרישות הפרוצדורליות לצורך קבלת הבטחת הכנסה. היא שמה במרכז, לא רק את הידע המשפטי המבקש לשים בקדמת הבמה את הכללים המשפטיים ופרשנותם, אלא גם את האופן שבו אלה נתפסים ומתגלמים במציאות חיה של דברה מתוך גרונה שלה.

הכוונה היא לעמוד על סיפורה האישי של דברה אלבו, כדי להדגיש את הקושי שלה, כמו רבות במצבה, לקבל את הסיוע המגיע לה במסגרת התקציב והקריטריונים שנקבעו; להרגים, באמצעות סיפורה של דברה אלבו, את הקשיים במיצוי הזכויות הנתונות לזכאים במסגרת מדיניות הרווחה; לגרום לכך שדברה אלבו ואחרות במצבה ידעו כי יש מי ששומע את קולן, ולהביא לכך שדברה תדע, ותוכל לומר בלב שלם לילדיה, כי עשתה הכל כדי להשיג להם קורת גג.⁷¹

במידה רבה, עריכת דין קהילתית מבקשת לעשות מהלך דומה – גיבוש הפתרונות, פרשנות הכללים המשפטיים וניהול ההליך עצמו וזאת מתוך הבנה של מציאות החיים של א.נשים החיים בעוני.

נושא זכאותן של אימהות חד-הוריות המקבלות קצבת מזונות לדיור ציבורי מלווה את קהילת עורכי הדין העוסקים בעוני כבר כמעט עשור. נדמה שמתאים להציג בפרק זה את גלגולה הראשון של פרשה זו, גלגול שבו זכיתי להשתתף כאחת מעורכות הדין אשר ייצגו את העותרות, שנים לפני פרשת **אלבו** ופסק דינה של אגמון-גונן, עוד בשנת 2013, ואת האופן שבו השפיע קולן הייחודי של העותרות על עיצוב ההליך, על ההבנה של האופן שבו התוצאה המשפטית משתלבת במארג חייהן, וגם על הסיבה לכך שהמאבק ממשיך למרות התוצאה.

על הכרה וידע מתוך קרבה בהליך המשפטי: מקרה בוחן

את ריקי ופרח,⁷² שתיים מהעותרות, הכרתי בצירוף מקרים לא מוסבר. ריקי הגיעה למוקד שטח של הקליניקה לייצוג אוכלוסיות בפריפריה בנווה יעקב, ופרח הגיעה למרכז עמותת

71 עת"מ (מנהלי ת"א) 17-03-28922 אלבו נ' משרד הבינוי והשיכון, פס' 1א (נבו 2019.1.4). בית המשפט העליון ביטל את פסק הדין בכפוף להוראת שעה שהוציא משרד הבינוי והשיכון, ראו ע"מ 3554/19 משרד הבינוי והשיכון נ' אלבו (נבו 2020.5.31) (להלן: פרשת אלבו).

72 ריקי הוא שם בדוי. השם והפרטים המלאים מצויים במשרדי המרכז הקליני.

ידיד בתל אביב.⁷³ הסיבה המקורית שבגללה הגיעה ריקי למוקד הייתה שתביעתה לקצבת נכות מהביטוח לאומי נדחתה משום שבאותה עת טרם הוכרה מחלת הפיברומיאלגיה כמזכה בקצבה. כאשר סיפרה לנו על הצפיפות שבה היא חיה יחד עם שלושת ילדיה, שאלנו אם הגישה בקשה לדיוור ציבורי, הסתבר לנו כי הגישה אך הבקשה נדחתה. "זה בגלל שאני מקבלת קצבת מזונות" היא אמרה. לנוכח תמיהתה של עו"ד שני רבינוביץ, הסבירה פרח שהקושי שבו נתקלה ריקי נובע מבעיה מוכרת, שעיימה נאלצות להתמודד עוד הרבה נשים חד-הוריות המקבלות קצבת מזונות.

בדיקה משפטית של טענתה של פרח מצאה כי הצדק עימה: אף שנוהלי משרד הבינוי והשיכון משתרעים על פני מאות עמודים, וכוללים אלפי הגדרות, ניסוחים, חריגים ועקרונות, ישנו כלל אחד פשוט הקובע את הזכאות לדיוור ציבורי של משפחה. לפי כלל זה, משפחה המתקיימת מקצבת הבטחת הכנסה זכאית לדיוור ציבורי.⁷⁴ עניין ההשוואה בין קצבת מזונות לבין קצבת הבטחת הכנסה אף הוא עניין ידוע ומוכר – תנאי הזכאות הכלכליים הם אותם תנאים, גובה הקצבה זהה, ומהקצבה של אישה עובדת יופחת בדיוק אותו סכום מהקצבה. ההבדל היחיד הוא שתנאי לקבלת קצבת הבטחת הכנסה הוא התייצבות בשירות התעסוקה – מה שמכונה "מבחן תעסוקתי". לעומת זאת, קצבת מזונות אינה מותנית במבחן תעסוקתי והיא ניתנת כל אימת שהגרוש לא משלם את המזונות החודשיים (כאשר המדינה, בשם הביטוח הלאומי, מנסה במקביל לגבות את החוב מהגרוש).⁷⁵ חוק הביטוח הלאומי קבע בבירור כי אישה שיש לה פסק דין למזונות חייבת לממש אותו. מנגד, אישה כזו אינה יכולה לקבל הבטחת הכנסה וללא קבלת קצבת הבטחת הכנסה, היא אינה יכולה לעמוד במבחן תעסוקתי ולהיות זכאית לדיוור ציבורי.⁷⁶ כך מצאו עצמן העותרות במלכוד – מצד אחד הן מקבלות בדיוק את אותה קצבה כפי שמקבלות משפחות הזכאיות להבטחת הכנסה; ומצד שני הן אינן זכאיות לדיוור ציבורי משום שאינן עומדות במבחן התעסוקתי.

ברור שהמצב שבו אימהות חד-הוריות, שזכאיות למזונות, לעולם לא יוכלו להיות זכאיות לדיוור ציבורי, הוא חסר היגיון.

ההחלטה לפנות להליך המשפטי הייתה יחסית פשוטה, שכן כל הבקשות של שלוש מהפונות שייצגנו נדחו והיה ברור שהן לא תהיינה זכאיות לדיוור ציבורי באף דרך

73 עמותת "ידיד – מרכזי זכויות בקהילה" (ע"ר) פעלה במשך למעלה משני עשורים לצמצום פערים בחברה הישראלית והפעילה מרכזי זכויות בכל רחבי הארץ. העמותה פורקה לפני כשנה.

74 נוהל 08/05 "הקצאת דירות בשכירות בשיכון הציבורי" (משרד הבינוי והשיכון, מיום 18.7.2007).

75 תקנה (7) לתקנות הבטחת הכנסה, התשמ"ב-1982.

76 שם. תקנה זו בעצם קובעת כי כל מי שנפסקו לזכותה מזונות תהיה זכאית רק לסכום השווה להפרש בין פסק הדין למזונות לבין הקצבה. במילים אחרות, גם אם הזכאית בוחרת שלא לממש את פסק הדין (בהוצאה לפועל או כקצבת מזונות בביטוח לאומי) היא לא תהיה זכאית לגמלת הבטחת הכנסה אלא בגובה ההפרש (למעט חריגים המנויים בחוק).

אחרת.⁷⁷ יתרה מכך, ניסיונותינו להוביל לשינוי הנוהל באמצעים אחרים לא צלחו.⁷⁸ בסופו של דבר הוגשו שלוש עתירות אשר הדיון בהן אוחד. למרות האבסורד הגלוי, חששתי לקראת הדיון הראשון וזאת בעיקר משום שהתוצאות של הליך משפטי, כל הליך משפטי, הן בלתי צפויות. אולם, הדיון נפתח בפנייה שאינה משתמעת לשתי פנים מצד השופט לב"כ הפרקליטות, לחזור למשרד ולגבש פתרון, ומוטב שהדבר ייעשה בשיח עם המוסד לביטוח לאומי. הדיון הבא התקיים כמה חודשים לאחר מכן.

גם אני וגם העותרות הבנו מייד את טיב ההסדר שמתגבש. אם אין יכולת לקבל דיור ציבורי ללא הבטחת הכנסה, הרי שיש לבוא בדברים עם המוסד לביטוח לאומי על מנת שזה יאפשר להן לעבור למסלול הבטחת הכנסה. בפגישה שהתקיימה לאחר הדיון, הסבירו לי חלק מהעותרות שהן חוששות מהסיכום עם המוסד לביטוח לאומי, כי הן לא מעוניינות לעבור לקצבת הבטחת הכנסה. "לקבל מזונות זה לא כמו לקבל קצבת הבטחת הכנסה – מזונות זאת לא קצבה. זה מה שמגיע לך מהגרוש", אמרו חלקן. חשבתי מייד על כל עשרות הפונים שייצגתי המקבלים הבטחת הכנסה, ועניתי: "אין בעיה לקבל קצבת הבטחת הכנסה – זוהי זכות שלכן. אין בכך בושה". התעקשותן לא לעבור בין הקצבות דרשה ממני להבין את המציאות שלהן, מציאות שבה הן חיות תחת הגדרות שלא הן בחרו, וכך קבלת קצבת "הבטחת הכנסה" אינה דומה לקבלת "מזונות". כמו כן מעבר ממזונות להבטחת הכנסה הוא מעבר מסוכן. די בתקלה חד-פעמית, כמו סירוב להצעת עבודה או הסתכסכות עם פקיד לשכת התעסוקה – והן יפסידו לא רק את הדיור הציבורי, אלא גם את קצבת הקיום שלהן. "אין בעיה לעמוד במבחן תעסוקה של משרד הבינוי והשיכון, אבל ביחד זה סיכון עצום", הסבירו לי.

הדיון השני בבית המשפט התמקד בדיוק בהסדר זה. משרד הבינוי והשיכון התעקש (ומתעקש עד היום) שהוא לא יכול להפעיל לבד מבחן תעסוקתי, ובית המשפט ביקש שיאפשרו לנשים לעבור מקצבה לקצבה. העמדה שלהן בהקשר הזה נתפסת כזוטות – "אבל מה זה משנה? זה בדיוק אותו סכום", הקשה השופט. ו"אם היא חוששת לאבד את הקצבה, שלא תסרב לעבודה", אמר נציג הפרקליטות.

לקראת הדיון השלישי נפגשנו שוב. חששתי כי לאחר אישור הסדר זה לא תהיה דרך לקבל את התוצאה הרדיקלית יותר שאליה שאפנו מלכתחילה – קבלת דיור ציבורי ללא צורך במעבר לקצבת הבטחת הכנסה; אך היה לי ברור שברגע שהמוסד לביטוח לאומי יאמץ את ההסדר, כל הטיעון המבוסס על תוצאה מפלה יקרוס. זה אינו מקרה פרטי של קונפליקט בין טובת הציבור לבין טובת הלקוח.⁷⁹ המשמעות של דחיית הצעת הפשרה

77 תקנה 3 לתקנות בתי משפט לעניינים מינהליים (סדרי דין), התשס"א-2000, קובעת כי יש להגיש עתירה תוך 45 ימים מהיום שבו ההחלטה פורסמה כדין.

78 עיקר הפעילות התמקדה בניסיון להשפיע על הפקידות המקצועית והדרג הפוליטי במטרה לשנות את הנוהל.

79 להרחבה בנושא זה ראו יובל אלבשן "דילמות ייצוג אוכלוסיות מודרת בדרך לתיקון" מעשי משפט א 153 (2008).

היא קריטית לכלל ציבור האימהות החד-הוריות המקבלות קצבת מזונות. בסופו של דבר, החליטו העותרות לקבל את הצעת הפשרה. פתרון זה אינו אידיאלי, ולא מה שהן רצו, אבל נתן להן זכות לדיור הציבורי.

לדיון השלישי הגענו בידיעה שיש הסדר עם המוסד לביטוח לאומי, הסדר שיאפשר לכל אישה שתמצא בכך לעבור מקצבה לקצבה. כל אחת מהעותרות תקבל את הזכאות שלה רטרואקטיבית מהיום שבו הגשנו את הבקשה וזכאות לדירה בדיור הציבורי.⁸⁰ למרות התוצאה, המאבק בעניין זה עדיין נמשך, בעיקר בזירה הציבורית. את המאבק הציבורי אז הובילה קבוצה מרשימה של נשים, פרח הייתה אחת מהמובילות. בובה לוי ודליה נחום מארגון “הקול הנשי” ייסדו והובילו את הקבוצה, ורן מלמד, סמנכ”ל עמותת ידיד, ליווה את ההתארגנות הקהילתית והמאבק הציבורי. הפעילות הציבורית ביקשה לשנות את מצבן של אימהות חד-הוריות בדגש על שינוי מערך הקצבות ובמיוחד את הפחתת סכום קצבת המזונות, כאשר הזכאית לסיוע יוצאת לעבוד,⁸¹ תוך כדי שינוי הנרטיב הציבורי על אודות אימהות חד-הוריות, שלפיו מדובר בקבוצה המהווה נטל כלכלי על החברה. המאבק על הזכות לדיור ציבורי היה חלק מהמאבק הכולל, שכלל פעילויות ציבוריות רבות כגון כנסים, פרסום טורי דעה ועוד, העתירה הייתה חלק קטן וכלל לא המרכזי שבהן. לקמפיין נבחרה הסיסמה “לא פרוזיטית – עובדת”.⁸² אודה, הרגשתי אי-נחת מסיסמה זו, סברתי שהיא מרמזת לכך שאישה שאינה עובדת היא פרוזיטית, אך כפי שהסבירה לי אז בובה לוי, “זה לא דיון פילוסופי, קיזזו את הקצבה כדי שאימהות יצאו לעבוד, אז שיראו שאנחנו עובדות ותמיד עבדנו ועדיין זה לא מספיק לכולם”.⁸³ כלומר, מטרת המאבק היא לגרום לכך שנשים לא יחויבו לעבור לקצבת הבטחת הכנסה כתנאי לדיור ציבורי.⁸⁴ כאשר מבינים את המחירים שנדרשות אימהות חד-הוריות לשלם בשל המעבר לקצבת הבטחת הכנסה (כפי שפירטו) מובן הדבר.

80 עת”מ (מנהלי י-13) 23176-01-13 צוק נ’ מדינת ישראל – משרד הבינוי והשיכון (נבו 14.7.2013).

81 ראו תוספת לחוק המזונות (הבטחת תשלום), התשל”ב-1972.

82 ניתן ללמוד על הקמפיין בקבוצת הפייסבוק “עובדת לא פרוזיטית” / <https://www.facebook.com/lo.parazitit/>. בין הישגי הקבוצה: העלאת סכום תקרת ההכנסה לצורך קבלת הבטחת הכנסה או מזונות וכמובן דיון ציבורי נרחב בזכויות אימהות חד-הוריות ומיצובן החברתי.

83 המשפט אינו ציטוט מדויק ומבוסס זיכרון.

84 בהקשר המשפטי התנהלו כמה הליכים משמעותיים. לעניין זה ראו עע”מ 4445-16 שטיין נ’ משרד הבינוי והשיכון (נבו 4.12.2017); פרשת אלבו, לעיל ה”ש 71. במסגרת פרשת אלבו הוציא משרד הבינוי והשיכון הוראת שעה המאפשרת לנשים חד-הוריות להוכיח מיצוי קושר השתכרות בדרכים אחרות. מתשובת נציגת משרד הבינוי והשיכון במסגרת דיון בוועדה לקידום מעמד האישה בתאריך 29.11.2021 בנושא עולה כי נכון לאותו מועד הוגשו למעלה מ-400 בקשות ומתוכן התקבלו שלוש בלבד. כנגד נוהל זה הוגשה עתירה נוספת – עת”מ 68177-12-21 להב נ’ משרד הבינוי והשיכון בחודש דצמבר 2021 – על ידי עו”ד רון דרך ועו”ד ורדית דמרי מדר מהמרכז הקליני בירושלים, אשר הסתיימה בהסדר פשרה.

לצד המאבק המשפטי מתקיים מאבק שטח רחב שאותו מובילים “פורום הדיור הציבורי”, “שוברות קירות”, ריקי בנלולו יחד עם קליניקות משפטיות, האגף לסיוע משפטי ושותפים ושותפות נוספים.

מקרה זה ממחיש את האופן שבו הידע על העותרות ועל מציאות חייהן, הנובע ממציאות חייהן, הנוגע למערכות היחסים עם המבנים החברתיים ומשמעות ההסדרים – משפיע לא רק על תוצאות ההליך אלא גם מעצב את האופן שבו כל אחד משחקני (לרבות בית המשפט) מבין אותו.

מקרה זה ממחיש גם את תחומי הידע הרלוונטיים הנדרשים מעוה"ד הקהילתיים, העוסקים באוכלוסייה ענייה. ברי כי יש צורך לשלוט בדינים ובכללים הרלוונטיים, בתקדימים המשפטיים, בכללים הפרוצדורליים העוסקים בהגשת עתירה מנהלית וסדרי הדין, וכן יש להעריך את סיכויי ההצלחה; אך לצד אלה ועל מנת להעריך האם למשפט יש תפקיד בקידום השינוי המבוקש יש להבין את האופן שבו מנהלים מאבק ציבורי, לדעת כיצד להתנהל בשותפות עם אקטיביסטיות ובתוך התארגנות קהילתית והיכן והאם בכלל יש לשלב מאבק משפטי; ולא פחות חשוב, יש להבין את המציאות של אנשים החיים בעוני ואת תפקיד הדיור הציבורי במציאות כזו, וזאת על מנת להבטיח כי ההליך המשפטי ישקף את האינטרסים של הקבוצה ולא של עוה"ד וכי התוצאה תהיה רלוונטית לחייה; אך לא די בכל אלה. בראש ובראשונה יש להבין את המציאות מתוך ניסיון חייהן של הפונות, מה הציפייה שלהן מהמאבק ומה היו רוצות שיהיה חלקם של עורכי הדין בו, מה הפתרון הרצוי בעיניהן, ואיך הוא יבוא לידי ביטוי בחייהן.

על כל אלה ועוד מבקש פרק זה להרחיב תוך התמקדות בשני מאפיינים: "ידע מתוך קרבה"; תהליך הכשרה ייחודי ותפקיד "ההכרה" של עוה"ד הקהילתיים במציאות של הפונים והפונות, הכרה שתסייע לעוסקים במלאכה לא רק לחדד את העיסוק הפרקטי אלא גם את המחויבות שלהם.

"ידע מתוך קרבה"

העיקרון של "ידע מתוך קרבה" מעמיד במרכז את תפיסת המציאות של האדם או הקהילה. עיקרון זה יוצא מתוך נקודת הנחה כי ידע הוא תמיד חלקי ומושפע מהמיקום החברתי, הכלכלי והתרבותי של האדם. נקודת המוצא היא שהתשובה לשאלה "מהי המציאות?" חייבת להיות מבוססת על הבניה של יחסי הכוח החברתיים. כך, אנשים שונים יכולים להבין בצורה שונה את המציאות בהתאם למיקומם החברתי, הכלכלי, מוצאם הלאומי, האתני, המגדר שלהם וכן הלאה.⁸⁵ יישום העיקרון הנ"ל מאפשר לנו להבחין במציאות הרבה יותר מורכבת. כך למשל, השופט עשוי לסבור שהוא אפשר לנשים לקבל את הדיור הציבורי שביקשו, ואילו הנשים עשויות לראות בכך פשרה כואבת, שכן הן נדרשות לוותר על קצבת מזונות (אשר בין היתר מבטיחה כי המוסד לביטוח לאומי יפעל לגבות את החוב מאב הילדים/ות). הבנה זאת אינה חיונית רק לצורך קריאת המציאות אלא גם יכולה להסביר את ההתנהגות והבחירות של הצדדים בעתיד.⁸⁶

85 RADICAL HOPE, לעיל ה"ש 16, בעמ' 32-35.

86 ראו ה"ש 84 לעיל, אשר מפרטת את התמשכות ההליכים בסוגיה זו וזאת בניסיון להגיע לתוצאה טובה יותר.

על פי הפרדיגמה, כדי להבין את המציאות הקונקרטית של הפונה, יש לכלול מקורות שונים של מידע ובמיוחד ידע המבוסס על ניסיון החיים של האנשים או הקהילה עצמה.⁸⁷ ידע זה כולל את מה שאנשים יודעים לגבי חייהם-עצמם, לגבי המטרות והמוטיבציות שלהם, לגבי ההקשר של חייהם, ולגבי החברה ומוסדותיה. נוסף על כך, ידע זה כולל גם את דרכי החשיבה שלהם: נקודת המבט שלהם, הפרשנויות, הכוונות, ההשערות, התיאוריות והניתוחים שלהם. למעשה, מיקומם החברתי נותן להם גישה לנקודת מבט ייחודית שאנשים הקרובים למוקדי כוח לא יכולים לפתח.⁸⁸ נקודת מבט זו ייחודית ויוצאת דופן, לא רק משום שעוני משפיע כמעט על כל תחום בחיים, אלא גם משום שאנשים החיים בעוני סובלים בדרך כלל משוליות רב-ממדית, במגדר, לאום, מוצא אתני ועוד.⁸⁹ האם עורכת דין הנמצאת במיקום חברתי שבו היא נהנית מהון חברתי והון סימבולי, לצד משכורת חודשית קבועה, יכולה להבין לעומק את ההבדל בין קצבת הבטחת הכנסה לקצבת מזונות? ההבחנה בין שתי הקצבאות בעצם מהדהדת את ההבחנה החברתית בין "עניים ראויים" ל"עניים לא ראויים":⁹⁰ מקבלי קצבת הבטחת הכנסה נחשדים כי הם אינם עושים די כדי להשתלב בשוק התעסוקה וכדי לקיים עצמם בכבוד באופן עצמאי, בעוד נשים המקבלות קצבת מזונות נתפסות חברתית כמי שמקבלות את מה שמגיע להן עבור ילדיהן. במסגרת ההליך מדובר בנקודת מבט של הנשים החיות בעוני וסובלות מהמשמעויות שלו יום ביומו. הבנת המציאות מתוך קרבה היא קריטית, לא רק על מנת ללמוד על ההשלכות של המערכות המדכאות, אלא גם לעיצוב אסטרטגיות ופתרונות לא-יצדק מערכתית.⁹¹ בהקשר זה, הבנה זו הובילה להמשך המאבק בעניין. התייחסות לידע של מקבלי השירות מהווה תזכורת תמידית כי אנשים שחיים בעוני מכירים את מציאות חייהם טוב יותר מאיש המקצוע. התייחסות לצרכים של מקבלי השירות מאפשרת לעמוד לצידם במאבקם נגד העוני; התייחסות לכאבים חושפת את ההיבט הרגשי של החוויה; ההכרה באופנים שבהם אנשים החיים בעוני מתנגדים לו מאפשרת לזהות את חוזקותיהם ולהכיר בממד האקטיבי של חייהם.⁹² במונח זה "ידע מתוך קרבה" ועיקרון "ההכרה" מאפשרים ומסייעים להתגבר על תהליך ה"האחרה" (othering), שבו נותן הסיוע מפתח תפיסה שלילית כלפי אנשים החיים בעוני תוך שהוא מייחס להם תכונות והתנהגויות המבדילות אותם לחלוטין מתכונות והתנהגויות של יתר הציבור.⁹³

87 RADICAL HOPE, לעיל ה"ש 16, בעמ' 32.

88 שם, בעמ' 118.

89 שם, בעמ' 33-34.

90 עוד על הבחנה ראו אברהם דורון "העניים כ'אחר' - עוני בישראל בשנות האלפיים" ביטחון סוציאלי 77 (2008).

91 Kashyap, לעיל ה"ש 45.

92 RADICAL HOPE, לעיל ה"ש 16, בעמ' 113-114.

93 "הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים", לעיל ה"ש 20, בעמ' 20.

בהקשר של המקרה הנדון, הדרך להבין את מציאות חייהן של הנשים אינה נוגעת רק לצורך בדיוור ציבורי לנוכח הקשיים לשכור דירה בשוק החופשי, או המשקל הגדול שיש לעלויות דיוור על כל משק הבית, אלא מחייבת להכיר היבטים נוספים של המציאות שלהן, כמו הדימויים החברתיים שאיתם הן מתמודדות (למשל ביחס לשתי הקצבאות), הסיכונים הכרוכים במבחן התעסוקתי כתנאי הן לקבלת קצבת הבטחת הכנסה והן לקבלת זכות לדיוור ציבורי, והאופן שבו תופסים נציגים שונים של מערכת המשפט את חייהן. הבנה מורכבת שכזו, מבטיחה את עמידתם של עוה"ד הקהילתיים לצד חברות הקבוצה ומקדמת מחויבות עמוקה לשינוי המציאות.

אם כך, כדי להגשים את כל העקרונות של עריכת דין קהילתית כפי שהוצגו במאמר זה, אין די בידע או בכלים משפטיים. עוה"ד הקהילתיים נדרשים להבנה מרחיקת לכת של יחסי הכוח החברתיים ושל האופן שבו הם משפיעים על הקהילה ועל מערכת היחסים שלהם איתה; הם נדרשים להבנה של המציאות החברתית-כלכלית שבמסגרתה הם פועלים ובמיוחד של המנגנונים המחלישים את הקהילה.

האתגר המשותף לפרדיגמה ולעריכת הדין הקהילתית והמנגנונים להתמודדות עימו הפרדיגמה מודעת עוני ועריכת דין קהילתית ממוקדת עוני חולקות חשש משותף, חשש מפני יישום שטחי של העקרונות המנחים גישות אלה.⁹⁴ אומנם התשתית הרחבה של הפרדיגמה מסייעת לחדד את עקרונות היסוד של עריכת הדין הקהילתית, אך היא גם מטילה נטל כבד על העוסקים והעוסקות במלאכה. הנגישות של עוה"ד הקהילתיים, מיקומם בתוך הקהילה, העיסוק במקרים פרטניים וסיוע נקודתי לצד מאבקים רחבים וארוכי טווח של הקהילה, מייצרים עומס בלתי נסבל. הצורך לשלב תיאוריה סדורה של עוני, כוח ומיקום חברתי תוך תהליך משתף, קשוב ומשלב, הופך את משימתם של עוה"ד הקהילתיים למשימה כמעט בלתי אפשרית. לא בכדי, למרות הכתיבה הענפה בתחום, יש מעט עיסוק ביישום בפועל של עקרונות אלה; וזאת לא רק בשל הקושי לכתוב במקביל לעיסוק בפועל, אלא גם בגלל הבושה נוכח המרחק של הפרקטיקה מן העקרונות האידיאליים.⁹⁵ הסכנה הגלומה בכך אינה רק כישלון הציפייה לתיקון או האכזבה מאפשרויות של עולם המשפט, אלא גם ה"האחרה" של הפונים והפונות. תהליך זה מתרחש כאשר עורכי הדין מתקשים להתמודד עם חוסר האונים הגלום בכישלון התהליך או כישלון מערכת היחסים עם הלקוח הבודד או הקהילה ופונים להסברים המתמקדים בהתנהלות הפונים עצמם. חֶשְׁבו לְדוּגְמָה עַל הַבִּיטוּי "יותר משרוצה העגל לינוק רוצה הפרה להניק", אשר מטיל על הפונה את האחריות להיעדר המוטיבציה או לחוסר רצונו לפעול לתיקון מצבו, גם במקרים שבהם אין הצדקה לכך. עורכי דין (לרבות עו"ד קהילתיים ואחרים) משתמשים בביטוי זה ודומים לו פעמים רבות כדי להתמודד

94 שם, בעמ' 21.

95 Elsesser, לעיל ה"ש 17, בעמ' 377.

עם התסכול וחוסר האונים הכרוכים באופן בלתי נמנע בניסיון לשנות את המציאות של הפונים או הקהילה.

כדי להתמודד עם האתגר והחשש מפני יישום שטחי של עקרונות הפרדיגמה ועריכת הדין הקהילתית מציעה הפרדיגמה שני כלים חשובים, שניהם לדעתי קשורים קשר הדוק עם האופן שבו אנחנו תופסים "ידע" ו"הכרה".

הראשון הוא תהליך הכשרה משמעותי הכולל היבטים שונים של הפרדיגמה לרבות ידע תיאורטי הנוגע במישרין לעוני, ביטוי בחיי היום-יום, השפעותיו, השלכותיו, המאבק בעוני ברמת המדיניות וברמת הפרט, הקשר בין עוני לבין ממדים אחרים כמו מוצא אתני, לאום מגדר ועוד; ידע הכולל מגוון של פרקטיקות מודעות עוני בתוך משרדי ממשלה, ארגונים לשינוי חברתי ועבודה עם אנשים החיים בעוני.⁹⁶ בבית הספר לעבודה סוציאלית מתקיימים קורסים רבים הנוגעים להיבטים אלה, וזאת לצד דיון רציני הנוגע לאופן שבו יש ללמד את הסטודנטיות והסטודנטים כך שיוכלו לסייע בצורה המיטבית לאנשים החיים בעוני.⁹⁷ במרבית הפקולטות למשפטים תכנים אלה נוכחים במסגרת התוכניות הקליניות השונות, אך אלה מעצם טיבן מוגבלות. רצוי לחשוב כיצד ניתן להרחיבן מעבר לכך.⁹⁸ לצד תוכנית הלימודים, ניתן לחשוב על קורסים והכשרות לאורך שנות העבודה – קורסים מטעם לשכת עורכי הדין או תוכניות ייעודיות מטעם של ארגונים לשינוי חברתי.

מנגנון חשוב אחר הוא דיון רפלקסיבי מתמשך. דיון שכזה מאפשר לנתח את התפיסות של העו"ס כלפי משתמשי השירותים, את הטיותיהם, מאפשר לזהות עמדות שיפוטיות כלפי הפונים וכל זאת מתוך ההקשר הכולל של המקרה. על פי הפרדיגמה מדובר בתהליך חיוני אשר מאפשר לבחון את האופן שבו העו"ס תופסים את הפונים ולצמצם את ה"האחרה", כך שהתנהגות הפונים תיבחן בתוך ההקשר של יחסי הכוח ולא כתכונת אופי. תהליך זה של רפלקציה מאפשר לפתח מודעות עצמית לגבי עמדות וסטריאוטיפים של העו"ס כלפי משתמשי השירות ולמנוע את תהליך ה"האחרה". בדומה, גם עריכת דין קהילתית מבקרת את התפיסה שלפיה אנשי מקצוע יכולים לעבוד בצורה "אובייקטיבית" במנותק מעולמם ומהרקע שממנו הם מגיעים, אך למרבה הצער מעטים הארגונים והתוכניות בלימודי משפטים הכוללים סוג כזה של שיקוף, ובניגוד לעבודה סוציאלית, שיקוף זה אינו נתפס כחלק בלתי נפרד מסביבת העבודה. בשימוש במנגנון של דיון רפלקסיבי בקרב עו"ד קהילתיים טמון פוטנציאל לצמצם את הסכנות הקיימות בעבודה זו, כמו "האחרת" הפונים, ולפתח את הפרקטיקה של עריכת דין קהילתית

96 *Developing a Poverty-Aware Pedagogy*, לעיל ה"ש 33, בעמ' 1501.

97 ראו מחקרים העוסקים בקשר שבין העמדות והתפיסות של עובדים סוציאליים לבין התכנים הנלמדים: שם, בעמ' 1495-1512; עידית וייס "עמדות סטודנטים לעבודה סוציאלית כלפי העוני: מבט בינלאומי משווה" ביטחון סוציאלי 66, 35 (2004).

98 *Law as Social Work*, לעיל ה"ש 35; סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה(ג), 369, 370 (2001).

ממוקדת עוני כפרקטיקה ביקורתית, לומדת ומתקדמת. המשמעות של פיתוח תהליך שכזה כוללת בדרך כלל העסקה של עובד נוסף במערך המיומן בתהליכים מסוג זה. הקושי הגדול כמובן נובע מהעובדה שיש לכך עלות כלכלית גדולה בארגונים ובגופים אשר לרוב פועלים עם תקציבים מוגבלים.

סיכום

עורכות ועורכי דין קהילתיים ממוקדי עוני מהלכים על פי תהום כאשר הם מנסים לגשר בין החוק עלי ספר לבין המציאות של אנשים החיים בעוני,⁹⁹ וגם כאשר הם נדרשים להתמודד עם הסכנה שהמאבק המשפטי שהם מובילים יפגע בלקוחותיהם, בעיקר עקב החשש שייווצר נתק בין ההליך המשפטי לבין הקהילה המיוצגת. מאמר זה הציע את עקרונות הפרדיגמה מודעת העוני כ"חבל הצלה" לעוה"ד הקהילתיים, אשר יאפשר להם לדלג מעל אותה תהום. כפי שהסברתי, וכפי שהדגמתי באמצעות מקרה הבוחן של ריקי ופרח, "חבל הצלה" זה אינו פתרון-קסמים, שכן קיים חשש ליישום שטחי של העקרונות באופן המסכל את התכלית כולה. במובן זה, המאמר כולל גם קריאה לסביבה המקצועית הרחבה של עו"ד קהילתיים, קליניקות משפטיות, ארגונים חברתיים, תנועות שינוי וכיוצא באלה, לכלול תהליך הכשרה מתמשך ודיון רפלקסיבי – וזאת על מנת לאפשר למשפט לשמש כלי מיטיב בחייהם של אנשים החיים בעוני ולקדם שינוי חברתי-כלכלי בהובלת הקהילה.